

MATEUSZ ŻMUDZIŃSKI

Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego

ORCID 0000-0002-5771-6099

ARCHEOLOGIA W DOBIE NACJONALIZMÓW I TOTALITARYZMÓW EUROPEJSKICH

Dwudziesty wiek w Europie był naznaczony totalitaryzmami i nacjonalizmami. Wydawać by się mogło, że skoro archeologia zajmuje się na ogół odległymi czasami, to nie powinna się znaleźć w orbicie polityki. Niestety rzeczywistość okazywała się znacznie bardziej złożona. Państwa jako instytucje wykładające środki finansowe na naukę oczekiwały określonych wyników badań, a politycy – jak się niejednokrotnie okazywało – planowali wykorzystywać je do swoich celów¹. W niniejszym artykule autor przedstawia, jak w przeszłości państwa totalitarne, zarówno faszystowskie, jak i komunistyczne, wykorzystywały archeologię do uzasadniania praw do podboju, udawania, że tworzenie imperium jest odzyskiwaniem należnych terytoriów po przodkach czy prób dokumentowania wyższości rasowej swojego narodu. Dziś widać wyraźnie, że część prac podejmowano na zapotrzebowanie polityczne, a jeszcze przed wykopaliskami wyraźnie wskazywano, jakie mają one przynieść wyniki². Patrząc na dzieje archeologii w minionym wieku, zauważamy

¹ *Nationalism and Archaeology in Europe*, red. M. Diaz-Andreu, T. Champion, San Francisco 1996; P.L. Kohl, C. Fawcett, *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*, Cambridge 2000; M. Diaz-Andreu, *A World History of Nineteenth-Century Archaeology. Nationalism, Colonialism, and the Past*, Oxford 2007; D.D. Fowler, *Uses of the Past: Archaeology in the Service of the State* [w:] *Histories of Archaeology. A Reader in the History of Archaeology*, red. T. Murray, Ch. Evans, Oxford 2008, s. 93–119; B. Arnold, *The Past as Propaganda: Totalitarian Archaeology in Nazi Germany*, *ibidem*, s. 120–144; M. Dietler, “Our Ancestors the Gauls”: *Archaeology, Ethnic Nationalism, and the Manipulation of Celtic Identity in Modern Europe* [w:] *ibidem*, s. 194–221.

² Zob. R.L. Lozny, Sickle, Hammer, and Trowel: *Theory and Practice of Archaeology under Communism* [w:] *Archaeology of the Communist Era a Political History of Archaeology of the 20th Century*, red. *idem*, New York 2017, s. 11.

zaskakujące powiązania nauki z systemami totalitarnymi, uzasadnianie ideologii oraz wciąganie badań do polityki³.

W pierwszej połowie XX w. w archeologii niemieckiej popularność zyskały teorie prof. Gustafa Kossinny, które w okresie rządów hitlerowskich stały się obowiązujące w odniesieniu do badań nad przeszłością⁴. Jego następcy za pomocą zabytków usiłowali udowodnić pragermańskość znacznej części ziem od wieków zamieszkałych przez Polaków, a przez to prawa własności Niemców do tych terytoriów⁵. Sam Kossinna zmarł w 1931 r. i nie miał związków z hitleryzmem. Jego metoda stała się jednak wygodnym narzędziem dla polityków. Archeologia dała podbudowę agresywnej ideologii⁶. Miała uzasadniać rewizję granic, pokazując, iż Polacy są jakoby intruzami na obszarach ukazywanych jako zamieszkiwanych od zawsze przez Niemców, a w pradziejach – ich pragermańskich przodków. Kossinna łączył kultury archeologiczne – także z epoki brązu – z wyraźnie określonymi plemionami germańskimi⁷. W dodatku, ze względów ideologicznych, a bez jakichkolwiek przesłanek merytorycznych głosił on wyższość kultur germańskich nad słowiańskimi⁸.

Metodę badań Kossinny przyjął też jego uczeń – polski uczony, Józef Kostrzewski, który za jej pomocą starał się udowodnić prawa Polaków do zajmowanych ziem. Jego teoria, określana jako autochtonizm, polegała na uznaniu, że ludność słowiańska to potomkowie ludów wcześniejszych kultur archeologicznych na terenach Polski⁹. Badania Kostrzewskiego zapoczątkowały poznawanie pradziejów ziem polskich. Niemiecy narodowi socjaliści, idąc tropem myślenia Kossinny, usiłowali łączyć pochodzącą z epoki brązu osadę w Biskupinie z tzw. Pragermanami, na co nie godził się jej polski odkrywca¹⁰. Prowadziło to do ostrych polemik. Polski badacz wypracował model narracji o pradziejach ziem polskich, propagujący neoautochtoniczną koncepcję genezy Słowian¹¹. Nie wykluczał on napływu różnych grup ludności na ziemię polskie, ale uważał, że już od epoki brązu występowała tu kontynuacja osadnictwa, a Słowianie pochodzą od Prasłowian znanych z Biskupina. W zabytkach wczesnośredniowiecznych widział on kontynuację

³ B. Arnold, *The Power of the Past: Nationalism and Archaeology in 20th Century Germany*, „Archeologia Polona” 1997–1998, nr 35–36, s. 239.

⁴ D. Minta-Tworzowska, *Archeologiczne rekonstrukcje świata pradziejowego wobec krytyki postmodernistycznej* [w:] *Kultury archeologiczne a rzeczywistość dziejowa*, red. S. Tabaczyński Warszawa 2000, s. 186–187.

⁵ H. Grünert, *Gustaf Kossina – ein Wegbereiter der nationalsozialistischen Ideologie* [w:] *Prähistorie und Nationalsozialismus. Die mittel- und osteuropäische Ur- und Frühgeschichtsforschung in den Jahren 1933–1945. Studien zur Wissenschafts- und Universitätsgeschichte*, t. 2: *Synchron Wissenschaftsverlag der Autoren*, red. A. Leube, M. Hege-wisch, Heidelberg 2002, s. 307–320.

⁶ K. Junker, *Research under dictatorship: the German Archaeological Institute, 1929–1945*, „Antiquity” 1998, nr 72 (276), s. 282–292.

⁷ B. Arnold, *The Power of the Past...*, s. 238.

⁸ M. Blombergowa, *Archäologische Funde im Dienst der Propaganda am Beispiel der Ereignisse in Łódź in den Jahren 1939–1945* [w:] *Prähistorie und Nationalsozialismus...*, s. 289; B. Arnold, *The Power of the Past...*, s. 247.

⁹ J. Kostrzewski, *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, Poznań 1913, s. 157–160; *idem*, *Le problème de la continuité de l'habitat en Pologne dans l'antiquité*, „Archeologia Polona” 1964, nr 7, s. 245–257.

¹⁰ D. Minta-Tworzowska, *Archeologia uniwersytecka w Poznaniu. Prahistoria i archeologia na uniwersytecie w Poznaniu – wczoraj i dziś*, „Folia Praehistorica Posnaniensia” 2013, nr 18, s. 12–15.

¹¹ M. Kaczmarek, D. Minta-Tworzowska, *The Józef Kostrzewski Poznań School of Archaeology. Several reflections on the illuminations and shadows of prehistory studies in respect to the Bronze and Early Iron Age*, „Folia Praehistorica Posnaniensia” 2012, nr 17, s. 30.

kultur pradziejowych¹². W ten sposób polski uczyony chciał wykazać, iż przodkowie dzisiejszych Polaków zamieszkiwali Wielkopolskę i Kujawy już w epoce brązu, podczas gdy ludy germańskie przybyły tam znacznie później, przez co Polacy są tam prawowitymi gospodarzami. Pogląd ten miał dać odpór niemieckim rewizjonistom¹³.

Ideologizacja nauki w hitlerowskich Niemczech odbywała się pod wpływem czynników partyjno-rządowych, powiązanych z NSDAP. Udowodnianiem z góry założonych tez związanych z „aryjską rasą panów” zajmowała się utworzona w 1938 r. instytucja o nazwie Ahnenerbe. Działała ona pod auspicjami SS, na której czele stał Heinrich Himmler. Wykopaliska prowadzone na stanowiskach pradziejowych oraz daleka wyprawa badawcza do Tybetu miały pokazać korzenie Aryjczyków – praprzodków nazistowskich Niemców – jakoby wyższych kulturowo od innych ludów. Zabytki z wykopalisk z Dolnego Śląska interpretowano jako ślady obecności Pragermanów, nawet jeśli przedmioty pochodziły z bardzo odległej przeszłości i trudno uczciwie mówić o ich przynależności etnicznej.

Dzieje archeologii na Dolnym Śląsku przed II wojną światową sumiennie przebadał Krzysztof Demidziuk, który poświęcił im wiele publikacji. Zauważył on zarówno bardzo dobry warsztat naukowy Niemców, jak i wspomniane wyżej problemy z nadinterpretacją wyników¹⁴.

W czasach hitleryzmu chrześcijaństwo z jego systemem wartości, w tym zakazem zabijania bliźniego, było zastępowane tworzoną na potrzeby polityków ideologią narodo-owego socjalizmu oraz obrzędowością i rytuałami, które miały być kontynuacją obrzędów ludów przedchrześcijańskiej Germanii, a w rzeczywistości były zlepkiem ówczesnych wyobrażeń o zwyczajach starożytnych Germanów oraz ideologicznego zapotrzebowania (np. obrzęd „flagi krwi”). Tak tworzono pradawne miejsca kultu i „odkrywano” starożytne symbole. Zasadą było interpretowanie odkryć w określony sposób, co wymuszało

¹² J. Kostrzewski, *Z mego życia. Pamiętnik*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 154–179; *idem*, *Zagadnienie ciągłości zaludnienia ziem polskich w pradziejach (od połowy II tysiąclecia p.n.e. do wczesnego średniowiecza)*, Poznań 1961, s. 4–5; J. Lech, *Polish-German Relations in Archaeology in short outline: a view from Warsaw*, „Archeologia Polona” 2004, nr 42, s. 21–64.

¹³ D. Minta-Tworzowska, *Metafory genezy i etnogenezy w archeologii (prehistorii) w I połowie XX wieku. Dyskurs naukowy wokół Biskupina*, „Archeologia Polski” 2015, nr 60, s. 153–164; M. Kaczmarek, D. Minta-Tworzowska, *The Józef Kostrzewski Poznań School of Archaeology...*, s. 31–32.

¹⁴ K. Demidziuk, „Wykopaliska” archiwalno-biblioteczne, czyli o archeologii mało znanej. *Casus Śląska* [w:] *Antyk i barbarzyńcy. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Kolendo*, red. A. Bursche, R. Ciołek, Warszawa 2003, s. 161–174; *idem*, *Hans Seger – prehistoryk* [w:] *Wybitni wrocławianie. Z niemieckiej i polskiej historii miasta*, red. I. Lipman, J. Nowosielska-Sobel, Wrocław 2007, s. 78–85; *idem*, *Niepublikowana praca doktorska Waltera Klammta* [w:] *Labor et patientia. Studia archaeologica Stanislao Pazda dedicata*, red. A. Błażejowski, Wrocław 2008, s. 313–322; *idem*, *Archeologia ziemi jeleniogórskiej do 1945 roku*, „Z Otchłani Wieków” 2009, R. 64, nr 1–4, s. 12–29; *idem*, *Martin Jahn – archeolog, uczyony i pedagog* [w:] *Wybitni wrocławianie. Z wielokulturowej historii miasta*, red. I. Lipman, J. Nowosielska-Sobel, Wrocław 2009, s. 77–88; *idem*, *Wpływ archeologii nazistowskiej na zmiany nazw miejscowych w prowincji dolnośląskiej – wybrane przykłady* [w:] *Nazwa dokumentem przeszłości regionu*, red. G. Strauchold, J. Nowosielska-Sobel, W. Kucharski, Wrocław 2010, s. 191–212; *idem*, *Archeologiczna wizyta Wandy Sarnowskiej w przedwojennym Wrocławiu*, „Silesia Antiqua” 2014, t. 49, s. 229–248; *idem*, *Hans Seger i Martin Jahn – twórcy śląskiej szkoły archeologicznej* [w:] *Księga Pamiątkowa Jubileuszu 200-lecia utworzenia Państwowego Uniwersytetu we Wrocławiu*, t. 4: *Uniwersytet Wrocławski w kulturze europejskiej XIX i XX wieku. Materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej, Wrocław 4–7 października 2011 r.*, red. J. Harasimowicz, Wrocław 2015, s. 441–452; *idem*, *Czy archeologia jest nauką humanistyczną?*, „Silesia Antiqua” 2015, t. 50, s. 461–467.

falszywe wnioski¹⁵. Osobliwe idee religijne na ogół nie przetrwały upadku III Rzeszy. W przestrzeni publicznej oficjalnie zaprzestano używania nazistowskich symboli i miejsc kultu, co nie oznacza, że nie ma już mitingów neonazistów czy niezdrowego zainteresowania Wawelsburgiem.

Niektórzy archeolodzy czasów Hitlera, korzystając z podboju Polski, a później obszarów ZSRS, na zajętych terenach prowadzili rabunkowe wykopaliska oraz płądowali muzea¹⁶. Niemieckie wykopaliska na stanowisku w Biskupinie miały uzasadnić twierdzenie, że na obszarze Polski przed Słowianami mieszkali ludy germańskie, przez co podbój Polski był jakoby tylko odzyskiwaniem utraconych ziem¹⁷. W ten sposób archeolodzy usiłowali wykazać germańskość terenów podbitych w czasie wojny¹⁸. Znaczna część naukowców bezpośrednio angażowała się po stronie zbrodniczego systemu, służąc nawet w SS, jak Peter Paulsen, Ernst Petersen¹⁹ i Bolko von Richthofen²⁰. Praca na rzecz reżimu na ogół polegała na udowadnianiu praw do „niemieckich terenów wschodnich”²¹. W tym duchu publikował np. Petersen²².

Opisując postawy badaczy niemieckich, nie można jednak generalizować, gdyż środowiska naukowe zachowywały się niejednorodnie. Widać to w publikacjach żyjącego podówczas niemieckiego historyka Herberta Ludata, który badając średniowiecze, potrafił zachować obiektywizm w ocenie relacji niemiecko-polskich²³. Wielu archeologów usiłowało żyć w miarę normalnie. Bywało, że znakomitych badaczy wcielano do wojska, co przerywało ich błyskotliwe kariery zawodowe. Po jakimś czasie w prasie fachowej zamiast nowych publikacji debiutujących naukowców pojawiały się ich nekrologi. Patrząc na obiecujący dorobek tych archeologów, można z żalem zauważyć, że ich śmierć była niepowetowaną stratą dla nauki europejskiej. Cóż z tego, skoro dla wysyłających ich na front sztabowców byli zaledwie rekrutami²⁴. Z samego tylko Breslau (dziś Wrocław) zostali wzięci do wojska i zginęli m.in. Hans Urbanek, Walter Klammt, Friedrich Hufnagel oraz wspomniany Ernst Petersen. Podobne straty osobowe poniosły także inne ośrodki uni-

¹⁵ U. Halle, *Die Externsteine – Symbol germanophiler Interpretation* [w:] *Prähistorie und Nationalsozialismus...*, s. 235–253.

¹⁶ A. Heuss, *Prähistorische “Raubgrabungen” in der Ukraine* [w:] *Prähistorie und Nationalsozialismus...*, s. 545–555.

¹⁷ Zob. M. Kaczmarek, D. Minta-Tworzowska, *The Józef Kostrzewski Poznań School of Archaeology...*, s. 25–40.

¹⁸ D. Piotrowska, *Biskupin 1933–1996: Archaeology, Politics and Nationalism*, „*Archaeologia Polona*” 1997–1998, nr 35–36, s. 266–270.

¹⁹ Zob. J. Jacobs, P. Paulsen, *Ein Wanderer zwischen zwei Welten* [w:] *Prähistorie und Nationalsozialismus...*, s. 451–459; K. Demidziuk, M. Żmudziński, *Straty wojenne archeologii wrocławskiej*, „*Rocznik Lubowicki – Lubowitzer Jahrbuch – Lubowicka rocznika*” 2016, nr 13, s. 164.

²⁰ J.M. Burdukiewicz, *Archeologia w Uniwersytecie Wrocławskim w XIX–XX w.* [w:] *Siedemdziesiąt pięć lat archeologii w Uniwersytecie Wrocławskim*, red. M. Masojć, J. Piekalski, Wrocław, 2020, s. 12.

²¹ Informacje o tym znajdziemy m.in. w publikacji o Erneście Petersenie, nazistowskim badaczu kultury pomorskiej: M.J. Hoffmann, *Sylwetka Ernsta Petersena (1905–1944), autor pierwszej monografii kultury pomorskiej* [w:] *Między kulturą łużycką a pomorską. Przemiany kulturowe we wczesnej epoce żelaza*, red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk 2010, s. 21–30.

²² E. Petersen, *Die Frühgermanische Kultur und Ostdeutschland*, Berlin 1929; *idem*, *Die ostelbische Raum als germanisches Kraftfeld im Lichte der Bodenfunde des 6–8 Jahrhunderts*, Leipzig 1939.

²³ H. Ludat, *Słowianie – Niemcy – Europa*, wybór prac, tłum. i posłowie J.M. Piskorski, Marburg–Poznań 2000.

²⁴ K. Demidziuk, M. Żmudziński, *Straty wojenne...*, s. 163–165.

wersyteckie, zarówno w Niemczech, jak i w zaatakowanych krajach²⁵. W czasach oblężenia wojennego ważniejsza była umiejętność strzelania z karabinu niż dokonywanie odkryć czy pisanie naukowych publikacji.

Tak jak w nazistowskiej III Rzeszy nawiązywano do Pragermanów i Aryjczyków, tak w faszystowskiej Italii za rządów Mussoliniego legendarnym złotym wiekiem miały być czasy Imperium Romanum²⁶. Włoski duce, myśląc o podbojach terytoriów wokół Morza Śródziemnego, udawał, że odbudowuje dawne Cesarstwo Rzymskie. Imperialistyczny podbój wolnych krajów i narodów ukazywano jako odzyskiwanie tego, co kiedyś należało do przodków. Włoscy faszyci uznali się za jedynych godnych potomków Rzymu i co gorsza za uprawnionych do podporządkowania sobie wielu państw. Włoska armia faszystowska, planując podbój Afryki, korzystała z chwytu propagandowego Napoleona, który idąc na Egipt, zabrał ze sobą grupę badaczy. Inwazja francuska miała charakter imperialistyczny i militarny, jednak towarzyszący wojsku uczeni mieli pokazać ją światu jako wyprawę naukową²⁷. Dziś cenimy znakomite wyniki pracy tamtych naukowców, np. odczytanie przez nich hieroglifów, ale zapominamy o krwawym najeździe. Badacze, którzy wyruszyli z armią francuską do Egiptu, pozostawili po sobie interdyscyplinarne, wielotomowe dzieło pt. *Opisanie Egiptu*, które do dzisiaj jest jednym z najważniejszych źródeł do studiów nad historią i kulturą tego kraju w dawnych czasach. Dziś widzimy, że te bardzo cenne wyniki badań dały Napoleonowi alibi do prób podboju Egiptu. Nawet Francuzi wydają się nie pamiętać utraty całej armii w czasie tej wyprawy.

Chcąc legitymizować swoje prawa do dziedzictwa rzymskiego, włoscy faszyci przeprowadzili na wielką skalę prace wykopaliskowe w Rzymie i jego okolicach. Tak odsłonięto m.in. Forum Romanum, Circus Maximus oraz wydobyto statek cesarski z jeziora Como. Spektakularne odkrycia miały przypomnieć wielkość dawnego imperium, a przy okazji zasugerować, że duce jest godnym następcą cesarzy.

W Libii pracowały włoskie ekspedycje archeologiczne, które miały udowodnić „rzym-kość” zajmowanych terenów²⁸. Badacze zarzucili metodę stratygraficzną i chcąc szybko odsłonić pozostałości rzymskich miast, niszczyli zabytki punickie i arabskie. Efektem tych prac są imponujące parki archeologiczne i rekonstrukcje budowli publicznych w Leptis Magna, Sabratha, Kyrene i Ptolemais, dokąd kierowano ruch turystyczny i dziennikarzy²⁹.

Wątpliwości nie wzbudzała nawet próba podboju Etiopii, której obszary nigdy nie wchodziły w skład Imperium Romanum. Armia włoska zajmowała północną Afrykę nie po to, by chronić rzymskie zabytki, ale by zdobyć tamtejsze złoża ropy naftowej i gazu. Niewątpliwie starano się też uzyskać pozycje wyjściowe do ataku na Brytyjczyków w kontrolowanym

²⁵ S. Milisauskas, *Historical Observations on European Archaeology* [w:] *European Prehistory. Interdisciplinary Contributions to Archaeology*, red. *idem*, New York 2011, s. 11.

²⁶ F. Scriba, *The sacralization of the Roman Past in Mussolini's Italy. Erudition, aesthetics and religion in the exhibition of Augustus' bimillenary in 1937-38*, „Storia della Storiografia” 1996, nr 30, s. 19-29.

²⁷ Zob. P. Pinon, *La Rome de Napoléon: La théorie des deux villes* [w:] *Archéologie et projet urbain, Rome, Paris, Lille, Catalogue de l'exposition*, red. *idem et al.*, Paris-Rome 1985, s. 23-36.

²⁸ M. Rekowski, *Dangerous Liaisons? Archaeology in Libya 1911-1943 and its political background*, „Światowit. Rocznik Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego” 2013, nr 12 (52) [Fasct A, Archeologia Śródziemnomorska i Pozaeuropejska, Warszawa 2014], s. 9-25.

²⁹ M. Rekowski, *Dangerous Liaisons?...*, s. 26.

przez nich Egipcje. Paliwo było potrzebne do napędzania okrętów, samolotów, czołgów i ciężarówek zaopatrzenia. Archeolodzy na służbie aparatu propagandy mieli tylko dać uzasadnienie w postaci odzyskiwania rzymskiego dziedzictwa przodków, a to, że pod piaskami pustyni były surowce naturalne, nie było eksponowane.

W Hiszpanii za dyktatury gen. Francisca Franco chętnie sięgano do badań nad pradziejami Półwyspu Iberyjskiego oraz znaleziskami z epoki Imperium Romanum, aby nawiązać do praprzodków z czasów sprzed podboju mauretańskiego, czyli pradziejów i średniowiecza³⁰. Dopuszczano się przy tym dowolnych interpretacji o charakterze ideologicznym³¹. Badaniom poddawano rozliczne stanowiska pradziejowe, jednak prowadząc prace terenowe, często nie przestrzegano właściwej metodologii³².

Skrajnie prawicowe rządy, chętnie odwołujące się do dziedzictwa starożytności, niekoniecznie akceptowały prawdziwy obraz procesu dziejowego. Wolały jego zmodyfikowaną wizję. Z tego też powodu dyktatura wojskowa, rządząca Grecją w latach 1967–1974 (tzw. junta czarnych pułkowników), zakazała wystawiania sztuk teatralnych Sofoklesa i Arystofanesa, tak jakby antyczni twórcy dramatu byli komunistami³³. Upublicznienie treści sprzed tysięcy lat mogło uświadomić społeczeństwu, jak daleko władza dyktatury wojskowej odeszła od wynalezionej w Grecji demokracji. Zdaniem Milisauskasa, powiązania archeologii z ideologią i uzasadnianie praw do ziem za pomocą zabytków przetrwało w niektórych krajach do czasów obecnych³⁴.

Inną wersją totalitaryzmu był komunizm, zwłaszcza w wydaniu stalinowskim. Na terenach ówczesnego Związku Sowieckiego znajdowało się wiele niezwykle interesujących stanowisk archeologicznych. Badacze mieli stworzyć naukę, która pokazałaby wyższość badań sowieckich nad „burżuazyjnymi” (czyli zachodnimi)³⁵. Po rewolucji październikowej w rosyjskich środowiskach naukowych dokonano dramatycznych czystek, a naukę podporządkowano zarządzeniom aparatu partyjnego³⁶. W sowieckich placówkach badawczych dokonywano aresztowań, a osoby posądzane o wrogość do syste-

³⁰ J.F.M. Corbi, *El franquismo en la arqueología: el pasado prehistórico y antiguo para la España una, grande y libre, arqueoweb*, „Revista sobre Arqueología en Internet” 2009, nr 11, s. 1–64; A. Schnapp, *Archéologie et nazisme*, „Quaderni di Storia” 1980, nr 11, s. 19–33.

³¹ A. Ruiz, A. Sánchez, J.P. Ybellón, *The history of Iberian archaeology: one archaeology for two Spains*, „Antiquity” 2002, nr 76 (291), s. 184–190; G. Ruiz Zapatero, *Celts and Iberians: ideological manipulations in Spanish archaeology* [w:] *Cultural Identity and Archaeology: the Construction of European Communities*, red. P. Graves-Brown, S. Jones, C. Gamble, London 1996, s. 179–195; *idem*, *La distorsión totalitaria las “raíces prehistóricas” de la España franquista* [w:] *Ciencia y fascismo*, red. R. Huertas, C. Ortiz, Madrid 1998, s. 147–159; M. Díaz-Andreu, *Theory and ideology in archaeology: Spanish archaeology under the Franco regime*, „Antiquity” 1993, nr 67 (254), s. 74–82; *idem*, *Prehistoria y franquismo* [w:] *La cristalización del pasado: génesis y desarrollo del marco institucional de la Arqueología en España* [Servicio de Publicaciones de la Universidad de Málaga], red. G. Mora, M. Díaz-Andreu, Málaga 1997, s. 547–552.

³² M.I. Martínez Navarrete, *The development of Spanish archaeology in the 20th century*, „Archeologia Polona” 1997–1998, nr 35–36, s. 326–329.

³³ A. Remoundou-Howley, *Rehearing instabilities in Aidian Carl Mathews’ The Antigone* [w:] *Tragic Heroines on Ancient and Modern Stage*, red. M. de F. Silva, S.H. Marques, Coimbra 2010, s. 40.

³⁴ S. Milisauskas, *Historical Observations...*, s. 10.

³⁵ A. Henț, *Forging the trowel, hammering the Dacians: Marxism and Late Iron Age archaeology in Romania (1948–1989)*, „Acta Musei Napocensis” 2020, nr 57 (1), s. 27.

³⁶ R.L. Lozny, *Sickle, Hammer, and Trowel...*, s. 14–15.

mu były zsyłane do obozów pracy, więzione lub rozstrzeliwane. Taki los spotykał także i niektórych archeologów³⁷. Nauka stała się jednym z narzędzi reżimu, które miało dawać ideologiczne uzasadnienie poczynaniom aparatu partyjnego, ponieważ pod jego rządami kraj jakoby szedł ku świetlanej przyszłości.

Podobnie stało się w państwach, które po II wojnie światowej znalazły się w sowieckiej strefie wpływów³⁸. W całym tzw. bloku wschodnim ideologizacja oraz podległość instytucji naukowych nauce sowieckiej trwała aż do upadku komunizmu w latach dziewięćdziesiątych XX w.³⁹ W krajach, które weszły w skład ZSRS, badacze sowieccy prowadzili wykopaliska, a co ciekawsze i co cenniejsze znaleziska niejednokrotnie wywozili do Moskwy, w tym do Muzeum Złota na Kremlu⁴⁰. Odkrywczy nie różnili się tu od carów wywozujących do Petersburga scytyjskie złoto z krymskich kurhanów. Proceder poszukiwań rabunkowych na Ukrainie, także za pomocą ciężkiego sprzętu budowlanego, nasilił się tuż przed ogłoszonym rozpadem Związku Sowieckiego w 1991 r. Niestety, okradanie muzeów, np. Muzeum Krajoznawczego w Melitopolu, w tym ze scytyjskiego złota z kurhanu wydobytego w tym mieście, powtórzył się po napaści Putina na Ukrainę w 2022 r.⁴¹ Nie ma przy tym pewności, czy cenne zabytki trafią do jakichkolwiek muzeów. Wcześniej, sowieccy poszukiwacze zachowywali się podobnie do Portugalczyków, którzy jeszcze za dyktatury Salazara prowadzili wykopaliska w koloniach należących do Portugalii, a ciekawsze zabytki mogli wywozić do swojego kraju⁴².

Po II wojnie światowej, po podporządkowaniu sobie Polski przez komunistów, uniwersytety i cały krajowy świat naukowy były upodabniane do wzorców moskiewskich. Na wzór sowieckie instytucje archeologii należące do Polskiej Akademii Nauk w latach 1953–1954 na wiele lat przekształcono w Instytuty Historii Kultury Materialnej (IHKM PAN). Z uniwersytetów pozbywano się profesorów, którzy przed wojną przyjmowali postawę antykomunistyczną. Z powodów ideologicznych w 1950 r. z Uniwersytetu Wrocławskiego został wyrzucony niezwykle zasłużony lwowski archeolog – prof. Edmund Bulanda. Później zlikwidowano utworzoną przez niego Katedrę Archeologii Klasycznej⁴³. W Poznaniu przymusowo wysłano na emeryturę prof. Józefa Kostrzewskiego, który był nestorem archeologów polskich i zasłużył się nie tylko jako odkrywca Biskupina, lecz także jako badacz walczący naukowo o polskość Wielkopolski⁴⁴. Czystki miały zastraszyć środowisko naukowe, a niewygodnych dla reżimu badaczy odsunąć od wychowywania młodzieży studenckiej i pozbawić jakiegokolwiek możliwości wpływu na funkcjonowanie

³⁷ L. Klejn, *Archaeology in Soviet Russia [w:] Archaeology of the Communist Era...*, New York 2017, s. 73.

³⁸ L. Bartosiewicz, *Archaeology in Hungary 1948–1989 [w:] Archaeology of the Communist Era...*, s. 197.

³⁹ R.L. Lozny, *Sickle, Hammer, and Trowel...*, s. 16.

⁴⁰ Niektóre wyroby nowożytnie można oglądać na stronie: <https://www.kreml.ru/en-Ur/about-museums/museum-collection/zarubezhnyy-khudozhestvennyy-metall/>, dostęp 5 III 2022 r.

⁴¹ <https://wiadomosci.wp.pl/wojna-w-ukrainie-rosjanie-ukradli-bezcenne-zloto-scytow-6767444502588-288a>, dostęp 11 V 2022 r.

⁴² R. Gomes Coelho, *Como descolonizar a arqueologia Portuguesa?* <https://www.buala.org/pt/jogos-sem-fronteiras/como-descolonizar-a-arqueologia-portuguesa>, dostęp 25 III 2022 r.

⁴³ M. Żmudziński, *History of Archaeology in totalitarian Times, The Case Study of Wrocław (Breslau)*, „JAHA” 2020, nr 7.3, s. 141–143.

⁴⁴ A. Abramowicz, *Historia archeologii polskiej. XIX i XX wiek*, Warszawa–Łódź, 1991, s. 151.

uczelnii. Na uniwersytetach mieli pracować tylko ci, którzy nie przeciwstawiali się systemowi. Dotyczyło to także archeologów. Przez kilka lat polscy studenci mieli studiować już nie archeologię, lecz zgodną z ideologią i sowieckimi wzorcami leninowskimi – kulturę materialną⁴⁵.

Zamiast „burżuazyjnej”, jak określano zachodnią metodykę pracy badawczej, starano się wypracować uznaną przez komunistów – marksistowską⁴⁶. Ta była praktykowana w Związku Sowieckim, przez co w krajach satelickich uważano ją za obowiązującą. Paul M. Barford zauważył, że w wielu przypadkach chodziło nie tyle o metodę pracy, ile o deklarację przyjęcia treści głoszonych przez komunistów. Wydaje się, że ważniejsze mogło być używanie „właściwych” marksistowskich terminów i sformułowań niż stosowana metoda pracy⁴⁷. Oprócz zagorzałych komunistów pracowali oportunistyczni badacze, którzy jedynie werbalnie popierali system⁴⁸. Podobnie w Związku Sowieckim – stosowanie języka komunistów mogło być zasłoną dla osób, które niekoniecznie identyfikowały się z systemem⁴⁹. W poważnych publikacjach naukowych cytowano wypowiedzi Marksa, Engelsa, Lenina i Stalina⁵⁰. Największy nacisk ideologiczny wywierano na uczonych w latach 1949–1955⁵¹. Dzięki cytowaniu tzw. klasyków publikacje, także z dziedziny archeologii, uzyskiwały akceptację właściwych gremiów i urzędu cenzorskiego.

W pracy naukowej należało wówczas stosować metodę określaną jako materializm dialektyczny⁵². Zjawiska społeczne i polityczne trzeba było interpretować jako wynikające z konfliktu społecznego, walki klas⁵³. Historia społeczeństw była pojmowana jako historia rozwoju środków produkcji. Marksizm wywarł duży wpływ na teoretyczne podejście do materiału archeologicznego, i to nie tylko w krajach uzależnionych od Związku Sowieckiego⁵⁴. Archeologia określana jako marksistowska miała postać ewolucyjną i opisywała zmiany społeczne jako wynikające z antagonizmów związanych ze stonkami produkcji, społecznej organizacji oraz konsumpcji nadwyżek⁵⁵. Paradoksalnie, metody pracy naukowej określane jako marksistowskie przeszły do zachodniego świata

⁴⁵ Zob. W. Hołubowicz, *Uwagi o historii kultury materialnej jako nauce*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1955, nr 3, s. 563–585.

⁴⁶ Zob. A. Abramowicz, *Historia archeologii...*, s. 146–162.

⁴⁷ Zob. J. Kmiecinski, *Prozess der Annahme von der marxistischen Theorie der Gesellschaftsentwicklung in der polnischen Archäologie und der Urgeschichte*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Archaeologica” 1987, nr 8, s. 3–15.

⁴⁸ Zob. S. Milisauskas, *Observations on Polish Archaeology 1945–1995*, „Archeologia Polona” 1997–1998, nr 35–36, s. 224, 226.

⁴⁹ Klejn L., *Archaeology in Soviet Russia...*, s. 60.

⁵⁰ P.M. Barford, *Marksizm w archeologii polskiej w latach 1945–1975*, „Archeologia Polski” 1995, nr 40, z. 1–2, s. 8.

⁵¹ J. Lech, *Between Captivity and Freedom: Polish Archaeology in the 20th Century*, „Archeologia Polona” 1997–1998, nr 35–36, s. 85–91.

⁵² P.M. Barford, *Marksizm w archeologii...*, s. 30; Z. Wartołowska, *Metoda dialektyczna w badaniach archeologicznych*, „Światowit” 1964, nr 25, s. 213–225.

⁵³ A. Marciniak, *Paradygmaty badawcze w archeologii* [w:] *Przeszość społeczna. Próba konceptualizacji*, red. S. Tabaczyński, D. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska, Poznań 2012, s. 57.

⁵⁴ Zob. D. Minta-Tworzowska, *Klasyfikacja w archeologii jako sposób wyrażania badań, hipotez oraz teorii archeologicznych*, Poznań 1994.

⁵⁵ C. Renfiew, P. Bahn, *Archeologia. Teoria, metody, praktyka*, tłum. R. Oracz, M. Kasprzycka, K. Lewartowski, D. Stabrowska, F. Stępniewski, Warszawa 2002, s. 452.

nauki i tam są wciąż spotykane, także w powiązaniu z archeologią neomarksistowską, podczas gdy w krajach, które otrząsnęły się z jarzma komunizmu, są raczej uznawane za wstydlivą przeszłość⁵⁶. Podówczas uważano, że archeologia miała odegrać swoją rolę w umacnianiu ideologii, badając mechanizmy przemian społecznych oraz prawa rządzące społeczeństwami⁵⁷. Miało to ułatwić budowę społeczeństwa socjalistycznego pod wodzą partii komunistycznych. Archeolodzy mieli wykazać trafność i pożyteczność koncepcji marksistowskich⁵⁸. Ukazanie we właściwym świetle ewolucji społeczeństw, powstawania państwa czy później walki klas społecznych miało doprowadzić do uznania, iż dopiero dzięki władzom komunistycznym osiągnięto najwyższy stopień rozkwitu państwowości i społeczeństwa⁵⁹.

Władze komunistyczne, które zostały ustanowione przez Stalina i pod koniec wojny przybyły do Polski z Armią Czerwoną, usiłowały udawać, że są legalnym rządem polskim, powołując się na konstytucję marcową. Twierdziły przy tym, że rząd w Londynie, działający na podstawie konstytucji z kwietnia 1935 r., jest nielegalny, gdyż konstytucja ta została uchwalona po zamachu majowym, który był czynem bezprawnym, a przez to wszystkie akty prawne uchwalone po maju 1926 r. i instytucje działające na ich podstawie są nielegalne.

Społeczeństwu, które utraciło Kresy Wschodnie, pokazywano, że dzięki Armii Sowieckiej powrócono na dawne ziemie piastowskie, teraz nazwane Ziemiami Odzyskanymi. Ponieważ dokumentów pisanych było niewiele, a archeologia dawała nieograniczone wręcz możliwości, już w 1947 r. zaplanowano przebadanie najważniejszych stanowisk archeologicznych, które można było wiązać z początkami państwa. Do programu badań celowo włączono stanowiska z Ziemi Odzyskanych, tak aby – budując wspólną tożsamość – pokazać, iż dzięki komunistom Polska powraca na swoje dawne ziemie. Pierwsze wykopaliska związane z tym projektem podjęto już w 1948 r. m.in. w Gdańsku i Łęczycy⁶⁰.

Korzystając z tego pretekstu, zaraz po wojnie, już w 1946 r., rozpoczęto działania mające legitymizować nową władzę. Z tego powodu uznano, że nadszedł czas, aby świętować tysiąclecie państwa polskiego⁶¹. Pretekstem było przypomnienie ważnego dla kraju zdarzenia, gdy cesarz rzymski Otton III, pielgrzymujący do grobu świętego Wojciecha, na zjeździe w Gnieźnie uznał polskiego księcia za władcę Polski⁶². Właściwe milenium tego spotkania miało nadejść dopiero za pół wieku, jednak komuniści szukali pretekstu, aby pokazać się jako kontynuatorzy pełnoprawnych władców Polski. Był to zabieg świadomy, związany z faktem, że w tym czasie wciąż działał w Londynie polski rząd na uchodźstwie.

⁵⁶ P.M. Barford, *Paradigms Lost: Polish Archaeology and post-War politics*, „Archeologia Polona” 1993, nr 31, s. 257–270.

⁵⁷ P.M. Barford, *Marksizm w archeologii...*, s. 40.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 41.

⁵⁹ Zob. G.A. Protopopescu, *Republica noastră la 20 de ani*, „Acta Musei Napocensis” 1967, nr 4, s. VI–VIII; Comitetul de Redacție, *50 de ani de lupte și victorii sub steagul glorios al partidului comunist Român*, „Acta Musei Napocensis” 1971, nr 8, s. V–IX; *idem*, *Formarea omului nou – factorul fundamental al întregii activități ideologice și politice din România socialistă*, „Acta Musei Napocensis” 1976, nr 13, s. III–X.

⁶⁰ J. Lech, *Between Captivity and Freedom...*, s. 66–78.

⁶¹ W. Hensel, *Potrzeba przygotowania wielkiej rocznicy*, „Przegląd Wielkopolski” 1946, nr 2, s. 193–206.

⁶² J. Wyrozumski, *Historia Polski do roku 1505*, Warszawa 1979, s. 124.

Nie miał on realnej władzy, ale był symbolem Polski sanacyjnej, o czym przypominało Radio Wolna Europa.

Innym niezwykle ważnym celem tych działań była próba przyćmienia nadchodzącego tysiąclecia chrztu państwa polskiego, zaplanowanego przez biskupów polskich na 1966 r. Milenium chrztu Polski miało przypomnieć Polakom, że ich kraj od wieków należy do świata chrześcijańskiego, a komuniści rządzą zaledwie od dwóch dekad. Na ten rok przypadała tysięczna rocznica chrztu pierwszego władcy kraju, którym był Mieszko I. Chrzest władcy wprowadzał dwór księcia, a wraz z nim podległe mu księstwo, w krąg łańciskiej kultury Europy Zachodniej⁶³. Piastowie tworzyli państwowość polską na wzór monarchii zachodnich⁶⁴. W XX w. dla rządzących krajem elit komunistycznych nie była to mile widziana rocznica, a zatem podjęły one próbę przysłonięcia jej wymyślnymi obchodami milenijnymi.

W 1958 r. polski sejm przyjął uchwałę o obchodach w latach 1960–1966 tysiąclecia państwa⁶⁵. Władze państwowe wyłożyły na uroczystości znaczne środki finansowe i rozwinęły ogromne, instytucjonalne badania archeologiczne nad początkami państwa polskiego⁶⁶. Dzięki nim metodycznie przebadano najważniejsze dla dziejów państwa średniowieczne stanowiska archeologiczne, które wiązały się z dynastią Piastów lub przynajmniej z czasami jej panowania. Przebadano m.in. Ostrów Lednicki, Gniezno, Ostrówek w Opolu, Gdańsk, Wolin, Kołobrzeg, Szczecin, część średniowiecznej zabudowy Wrocławia, Krakowa i Poznania, Łęczycę, Kalisz, a także Sandomierz i ziemię sandomierską⁶⁷. Łącznie prace wykopaliskowe objęły kilkadziesiąt kluczowych dla państwa stanowisk archeologicznych datowanych na X–XII w.⁶⁸ Wyraznym kryterium wyboru była obecność materiału zabytkowego, który można było określić jako słowiański lub piastowski⁶⁹. Dzięki takim znaleziskom umacniano przekonanie społeczeństwa o odzyska-

⁶³ P. Jasienica, *Polska Piastów*, Warszawa 2018, s. 33.

⁶⁴ Zob. G. Labuda, *Początki państwa polskiego. Księga Tysiąclecia*, t. 1: *Organizacja polityczna*, Poznań 1962.

⁶⁵ Uchwała Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 25 lutego 1958 r. w sprawie obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego, *Monitor Polski* 1958, nr 16, poz. 98.

⁶⁶ A. Szczerba, *Podwołanie kierownictwa badań nad początkami państwa polskiego*, „Przegląd Archeologiczny” 2017, nr 65, s. 13–18.

⁶⁷ Zob. W. Hołubowicz, *Z badań na Ostrówku w Opolu w roku 1959*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” 1959, nr 2, s. 52–57; *idem*, *Prace wykopaliskowe na wczesnośredniowiecznym Ostrówku w Opolu w 1960 r.*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” 1960, nr 3, s. 48–54; A. Nadolski, *Early Medieval Łęczycza*, „Archeologia Polona” 1962, nr 5, s. 101–122; L. Leciejewicz, *Investigations concerning early Mediaeval Kołobrzeg in Pomerania*, „Archeologia Polona” 1962, nr 5, s. 133–147; W. Hensel, J. Żak, *Poznań im frühen Mittelalter*, „Archeologia Polona” 1964, nr 7, s. 258–276; G. Mikołajczyk, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych w Gnieźnie w 1964 roku*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1966, nr 18, s. 173–178; A. Nowak, *Badania archeologiczne na Ostrowie Lednickim, pow. Gniezno*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1966, nr 18, s. 179–189; B. Gediga, *Badania wykopaliskowe na Ostrówku w Opolu w latach 1959–1963*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1966, nr 18, s. 219–245; A. Żaki, *Badania archeologiczne nad przedlokacyjnym Krakowem w 1964 roku*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1966, nr 18, s. 280–285; T. Baranowski, *Dwie rocznice w Kaliszu (1960–1966). Osiemnaście wieków Kalisza i Tysiąclecie Polski*, „Przegląd Archeologiczny” 2017, nr 65, s. 89–97; A. Buko, *Badania milenijne Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Sandomierzu i na ziemi sandomierskiej*, „Przegląd Archeologiczny” 2017, nr 65, s. 187–197.

⁶⁸ Zob. M. Rębkowski, *Badania milenijne na Pomorzu Zachodnim. Przebieg, znaczenie, skutki*, „Przegląd Archeologiczny” 2017, nr 65, s. 119; J. Kmieciński, *Gdańsk – geneza średniowiecznego miasta i portu. Wyniki badań milenijnych*, *ibidem*, s. 133–149.

⁶⁹ F. Curta, *Medieval archaeology and ethnicity: where are we?*, „History Compass” 2011, R. 9, nr 7, s. 541.

niu prastarych ziem polskich. Starano się wykorzystać czas przed powojenną odbudową miast i rekonstrukcją zniszczonych zabytków. Ówczesni badacze znakomicie wykorzystali daną im szansę. Ich prace pozwoliły rozwinąć terenowe metody badawcze, a dzięki temu osiągnięto znakomite wyniki⁷⁰. Przy okazji starano się udowodnić tezę, że ziemie, które po II wojnie światowej przyłączono do Polski w wyniku konferencji w Jałcie i Poczdamie, są „prapolskie i prasłowiańskie”⁷¹. Co ważne, nie były to wykopaliska ratownicze, w lokalizacjach przypadkowych, ale celowo wybranych do rozwiązania konkretnych problemów badawczych. Przeprowadzono prace na niespotykaną skalę. Dla wielu patriotycznie nastawionych badaczy badania miały związek z powojenną odbudową ojczyzny⁷².

Szczęśliwie dla nauki badania archeologiczne przyniosły znakomite wyniki. Dziś nikt nie pamięta, że dla ówczesnych propagandystów odkrycia miały ukazać komunistów jako kontynuatorów legalnej władzy nad krajem, a przy okazji umocnić przekonanie przesiedlonych Polaków, iż nie mieszkają w ruinach niemieckich miast, ale na piastowskich ziemiach⁷³. W ruinach Breslau trudno było znaleźć resztki polskiej architektury, jednak wykopaliska pozwalały zbadać pozostałości po piastowskiej katedrze oraz po piastowskim zamku. To było dowodem świadczącym o powrocie Dolnego Śląska do macierzy. Jak wynika z dawnych dokumentów, utrzymanie placówki archeologicznej w powojennym Wrocławiu uważano za skuteczną metodę walki z niemieckim rewizjonizmem, któremu odpór mieli dać polscy badacze⁷⁴.

Po stalinowskich, kolejne czystki na uniwersytetach w Polsce przyniósł rok 1968, gdy władze komunistyczne rozpętały nagonkę przeciw osobom pochodzenia żydowskiego. Pierwszy sekretarz PZPR, Władysław Gomułka ps. „Wiesław”, uznał Żydów za wrogów wewnętrznych, którzy sięją niepokój w środowiskach uniwersyteckich. Wtedy ocalałym z Holokaustu oraz ich potomkom wypomniano żydowskie korzenie i – choć wielu z nich czuło się Polakami – masowo wypędzono z Polski. Powodem szykan były oficjalne sympatie kierownictwa partii komunistycznej do Egiptu zaangażowanego w wojnę z Izraelem, a także postawy intelektualistów popierających studenckie protesty w marcu 1968 r. Wprawdzie wspomniane czystki w niewielkim stopniu dotknęły archeologów, ale położyły się cieniem na całym społeczeństwie, w tym głównie na środowiskach intelektualnych, uniwersyteckich ówczesnej Polski pod rządami komunistów.

Polityczny podział Europy na Zachód i komunistyczny Wschód spowodował przyporządkowanie całej Europy Środkowej do sowieckiego bloku wschodniego, co znalazło swoje odzwierciedlenie w nauce, w tym i archeologii, wielu krajów, począwszy od państw nadbałtyckich, przez Czechosłowację, aż po Jugosławię⁷⁵. W czasach komunizmu również

⁷⁰ B. Gediga, *Doświadczenia metodyczne i metodologiczne badań milenijnych oraz ich rola społeczna*, „Przegląd Archeologiczny” 2017, nr 65, s. 35–41.

⁷¹ A. Szczerba, *Powołanie kierownictwa badań...*, s. 13.

⁷² S. Milisauskas, *Observations on Polish archaeology...*, s. 224.

⁷³ Z. Kobyliński, G. Rutkowska, *Propagandist Use of History and Archaeology in Justification of Polish Rights to the ‘Recovered Territories’ After World War II*, „Archeologia Polona” 2005, nr 43, s. 51–124.

⁷⁴ Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego, WII-52-109, Dokument z 29 kwietnia 1952 r.

⁷⁵ A. Gramsch, U. Sommer, *German Archaeology in Context. An Introduction to History and Present of Central European Archaeology* [w:] *A History of Central European Archaeology Theory, Methods, and Politics*, red. *idem*, Budapest 2011, s. 19.

w Rumunii władze wykorzystywały dawną przeszłość i archeologię do celów propagandowych. Nicolae Ceaușescu, wieloletni sekretarz generalny Rumuńskiej Partii Komunistycznej, a zarazem przywódca państwa rumuńskiego w latach 1967–1989, pozował na następcę władców dackich, w tym króla Decebala, którzy stawiali opór Imperium Romanum⁷⁶. Świat zachodni w mediach podległych rumuńskiemu reżimowi ukazywano jako wrogi, imperialistyczny, a towarzyszy sekretarz był kreowany na obrońcę narodu. W tym celu na wielką skalę prowadzono wykopaliska na terenach dackich twierdz i sanktuariów. Niejednokrotnie prace te przyniosły znakomite wyniki badawcze⁷⁷, jednak dla polityków ważniejsze było ich wykorzystanie propagandowe⁷⁸. Przywódca partii wydawał polecenia badaczom, gdzie i co mają eksplorować, a potem jak interpretować wyniki⁷⁹. Dackich obrońców twierdz ukazywano jako bohaterskich przodków narodu rumuńskiego. Współczesnych Rumunów widziano jako potomków wyłącznie Daków, a nigdy najeźdźców rzymskich. Miało to ułatwić uznanie poglądu, że w Transylwanii (inaczej – Siedmiogrodzie) na długo przed Rzymianami czy później Węgrami mieszkali daccy przodkowie Rumunów. Nacjonalistyczne decyzje Ceaușescu doprowadziły do likwidacji około tysiąca węgierskich wsi w Transylwanii. Ich mieszkańców wysiedlano. Obalenie systemu komunistycznego w 1989 r. uwolniło rumuńskich badaczy od nacisków politycznych. Obecnie, tak jak w wielu innych krajach, część społeczeństwa rumuńskiego traktuje Rzymian jako krwawych najeźdźców, inni jednak są dumni z rzymskiego dziedzictwa, a nawet traktują Rzymian jako swoich dawnych przodków. Podobne uwolnienie się nauki od nacisków politycznych nastąpiło w wielu krajach, które w czasach ZSRS były sowieckimi satelitami⁸⁰. Dopiero wtedy skończyły się ingerencje cenzorskie w artykuły naukowe oraz naciski polityków na udowadnianie wskazanych tez⁸¹.

Podsumowując, można zauważyć, że w XX w., w dobie totalitaryzmów, zarówno faszystów, jak i komunistów chętnie posilkowali się archeologami, licząc na to, iż wspaniałe wyniki badań naukowców ukażą ich jako prawowitych rządzących, a zdobywane tereny – jako odzyskiwane dziedzictwo przodków. W Polsce wykorzystywano archeologię do narracji antyniemieckiej, pokazując, że Polacy byli na tzw. Ziemiach Odzyskanych przed Niemcami. Podobne zjawiska, ale skierowane przeciw Węgrom, notowano w Słowacji. Odkrycia miały uprawomocnić powrót do macierzy oraz wzmacniać poczucie jedności narodowej, czy to Polaków jako spadkobierców Piastów, czy Rumunów, których daccy przodkowie walczyli z Rzymianami. Dla różnych rządów przez całe lata ważna była możliwość wykorzystania wyników badań do celów propagandowych. Faszystów włoskich, dokonując podboju północnej

⁷⁶ M. Żmudziński, *Rzymskie dziedzictwo Rumunii – interpretacje i wykorzystanie propagandowe oraz naukowe*, „Saeculum Christianum” 2015, nr 22, s. 299–303.

⁷⁷ Zob. H. Daicovicu, I. Glodariu, *Puncte de reper pentru cronologia cetaților și așezarilor dacice din munții orașteii*, „Acta Musei Napocensis” 1976, nr 13, s. 71–80; M. Strimbu, I. Glodariu, *O nouă propunere de reconstituire a sanctuarului A de la Sarmizegetusa. Une nouvelle solution proposée pour la Hconstitution du sanctuaire A de Sarmizegetusa*, „Acta Musei Napocensis” 1981, nr 18, s. 377–386; E. Iaroslavschi, *Inventar sanctuarului mic rotund de la Sarmizegetusa Regia*, „Acta Musei Napocensis” 1985–1986, nr 22–23, s. 453–458.

⁷⁸ A. Henț, *Forging the trowel...*, s. 23–62.

⁷⁹ F. Curta, *Ethnicity, Archaeology and Nationalism: some Remarks on the current State of Research*, „Annales Universitatis Apulensis. Series Historica” 2021, nr 25, z. 1, s. 232.

⁸⁰ S. Milisauskas, *Historical Observations...*, s. 14.

⁸¹ Zob. L. Bartosiewicz, *Archaeology in Hungary...*, s. 222–223.

Afryki, jakoby odbudowywali Imperium Romanum, a hitlerowcy usiłowali udowodnić, że III Rzesza odzyskuje tereny od niepamiętnych czasów zamieszkałe przez ludy germańskie. Osoby niewygodne dla systemu były usuwane z pracy, a od usługowych oczekiwano wyników potwierdzających zadane tezy polityczne. Pozytywnym skutkiem wyżej opisanych prac były nieraz znakomite odkrycia, często bardzo starannie opublikowane, nawet jeśli dziś interpretacja części z nich jest inna – pozbawiona zabarwienia ideologicznego.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego, WII -52-109.

Źródła opublikowane

Uchwała Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 25 lutego 1958 r. w sprawie obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego, *Monitor Polski* 1958, nr 16, poz. 98.

OPRACOWANIA

Abramowicz A., *Historia archeologii polskiej. XIX i XX wiek*, Warszawa–Łódź 1991.

Arnold B., *The power of the past: nationalism and archaeology in 20th century Germany*, „*Archeologia Polona*” 1997–1998, nr 35–36.

Arnold B., *The Past as Propaganda: Totalitarian Archaeology in Nazi Germany* [w:] *Histories of Archaeology. A Reader in the History of Archaeology*, red. T. Murray, Ch. Evans, Oxford 2008.

Baranowski T., *Dwie rocznice w Kaliszu (1960–1966). Osiemnaście wieków Kalisza i Tysiąclecie Polski*, „*Przegląd Archeologiczny*” 2017, nr 65.

Barford P.M., *Paradigms Lost: Polish archaeology and Post-War Politics*, „*Archeologia Polona*” 1993, nr 31.

Barford P.M., *Marksizm w archeologii polskiej w latach 1945–1975*, „*Archeologia Polski*” 1995, nr 40, z. 1–2.

Bartosiewicz L., *Archaeology in Hungary 1948–1989* [w:] *Archaeology of the Communist Era a political History of Archaeology of the 20th Century*, red. R.L. Lozny, New York 2017.

Buko A., *Badania milenijne Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Sandomierzu i na ziemi sandomierskiej*, „*Przegląd Archeologiczny*” 2017, nr 65.

Burdukiewicz J.M., *Archeologia w Uniwersytecie Wrocławskim w XIX–XX w.* [w:] *Siedemdziesiąt pięć lat archeologii w Uniwersytecie Wrocławskim*, red. M. Masojć, J. Piekalski, Wrocław 2020.

Comitetul de Redacție, *50 de ani de lupte și victorii sub steagul glorios al partidului comunist Român*, „*Acta Musei Napocensis*” 1971, nr 8.

Corbi J.F.M., *El franquismo en la arqueología: el pasado prehistórico y antiguo para la España una, grande y libre*, „*Arqueoweb. Revista sobre Arqueología en Internet*” 2009, nr 11.

Curta F., *Medieval Archaeology and ethnicity: where are we?*, „*History Compass*” 2011, nr 9.

- Curta F., *Ethnicity, Archaeology and Nationalism: some Remarks on the current State of Research*, „Annales Universitatis Apulensis. Series Historica” 2021, nr 25, z. 1.
- Daicoviciu H., Glodariu I., *Puncte de reper pentru cronologia cetăților și așezărilor dacice din munții oraștiei*, „Acta Musei Napocensis” 1976, nr 13.
- Díaz-Andreu M., *Theory and Ideology in Archaeology: Spanish Archaeology under the Franco Regime*, „Antiquity” 1993, nr 67 (254).
- Díaz-Andreu M., *Prehistoria y franquismo [w:] La cristalización del pasado: génesis y desarrollo del marco institucional de la Arqueología en España*, [Servicio de Publicaciones de la Universidad de Málaga], red. G. Mora, M. Díaz-Andreu, Málaga 1997.
- Díaz-Andreu M., *A World History of Nineteenth-Century Archaeology. Nationalism, Colonialism, and the Past*, Oxford 2007.
- Demidziuk K., „Wykopaliska” archiwalno-biblioteczne, czyli o archeologii mało znanej. *Casus Śląska [w:] Antyk i Barbarzyńcy. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Kolendo*, red. A. Bursche, R. Ciołek, Warszawa 2003.
- Demidziuk K., *Hans Seger – prehistoryk [w:] Wybitni wrocławianie. Z niemieckiej i polskiej historii miasta*, red. I. Lipman, J. Nowosielska-Sobel, Wrocław 2007.
- Demidziuk K., *Niepublikowana praca doktorska Waltera Klammta [w:] Labor et patientia. Studia archaeologica Stanislao Pazda dedicata*, red. A. Błażejowski, Wrocław 2008.
- Demidziuk K., *Archeologia ziemi jeleniogórskiej do 1945 roku*, „Z Otchłani Wieków” 2009, R. 64, nr 1–4.
- Demidziuk K., *Martin Jahn – archeolog, uczonek i pedagog [w:] Wybitni wrocławianie. Z wielokulturowej historii miasta*, red. I. Lipman, J. Nowosielska-Sobel, Wrocław 2009.
- Demidziuk K., *Wpływ archeologii nazistowskiej na zmiany nazw miejscowych w prowincji dolnośląskiej – wybrane przykłady [w:] Nazwa dokumentem przeszłości regionu*, red. G. Strauchold, J. Nowosielska-Sobel, W. Kucharski, Wrocław 2010.
- Demidziuk K., *Archeologiczna wizyta Wandy Sarnowskiej w przedwojennym Wrocławiu*, „Silesia Antiqua” 2014, t. 49.
- Demidziuk K., *Hans Seger i Martin Jahn – twórcy śląskiej szkoły archeologicznej [w:] Księga Pamiątkowa Jubileuszu 200-lecia utworzenia Państwowego Uniwersytetu we Wrocławiu, t. 4: Uniwersytet Wrocławski w kulturze europejskiej XIX i XX wieku. Materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej, Wrocław 4–7 października 2011 r.*, red. J. Harasimowicz, Wrocław 2015.
- Demidziuk K., *Czy archeologia jest nauką humanistyczną?*, „Silesia Antiqua” 2015, nr 50.
- Demidziuk K., Żmudziński M., *Straty wojenne archeologii wrocławskiej*, „Rocznik Łubowicki – Lubowitzer Jahrbuch – Lubowicka rocznica” 2016, nr 13.
- Dietler M., *“Our Ancestors the Gauls”: Archaeology, Ethnic Nationalism, and the Manipulation of Celtic Identity in Modern Europe*, *Histories of Archaeology [w:] Histories of Archaeology. A Reader in the History of Archaeology*, red. T. Murray, Ch. Evans, Oxford 2008.
- European Prehistory. Interdisciplinary Contributions to Archaeology*, red. S. Milisauskas, New York 2011.
- Fowler D.D., *Uses of the Past: Archaeology in the Service of the State [w:] Histories of Archaeology. Histories of Archaeology. A Reader in the History of Archaeology*, red. T. Murray, Ch. Evans, Oxford 2008.
- Gediga B., *Badania wykopaliskowe na Ostrówku w Opolu w latach 1959–1963*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1966, nr 18.

- Gediga B., *Doświadczenia metodyczne i metodologiczne badań milenijnych oraz ich rola społeczna*, „Przegląd Archeologiczny” 2017, nr 65.
- Gramsch A., Sommer U., *German Archaeology in Context. An Introduction to History and Present of Central European Archaeology* [w:] *A History of Central European Archaeology*, red. eadem, Budapest 2011.
- Hensel W., *Potrzeba przygotowania wielkiej rocznicy*, „Przegląd Wielkopolski” 1946, nr 2.
- Hensel W., Żak J., *Poznań im frühen Mittelalter*, „Archeologia Polona” 1964, nr 7.
- Henț A., *Forging the trowel, hammering the Dacians: Marxism and Late Iron Age archaeology in Romania (1948–1989)*, „Acta Musei Napocensis” 2020, nr 57 (1).
- Histories of Archaeology. A Reader in the History of Archaeology*, red. T. Murray, Ch. Evans, Oxford 2008.
- Hoffmann M.J., *Sylwetka Ernsta Petersena (1905–1944), autora pierwszej monografii kultury pomorskiej* [w:] *Między kulturą łużycką a pomorską. Przemiany kulturowe we wczesnej epoce żelaza*, red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk 2010.
- Hołubowicz W., *Z badań na Ostrówku w Opolu w roku 1959*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” 1959, nr 2.
- Hołubowicz W., *Prace wykopaliskowe na wczesnośredniowiecznym Ostrówku w Opolu w 1960 r.*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” 1960, nr 3.
- Iaroslavski E., *Inventar sanctuarului mic rotund de la Sarmizegetusa Regia*, „Acta Musei Napocensis” 1985–1986, nr 22–23.
- Jasienica P., *Polska Piastów*, Warszawa 2018.
- Junker K., *Research under dictatorship: the German Archaeological Institute, 1929–1945*, „Antiquity” 1998, nr 72 (276).
- Klejn L., *Archaeology in Soviet Russia* [w:] *Archaeology of the Communist Era a political History of Archaeology of the 20th Century*, red. R.L. Lozny, New York 2017.
- Kmieciniński J., *Prozess der Annahme von der marxistischen Theorie der Gesellschaftsentwicklung in der polnischen Archäologie und der Urgeschichte*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Archaeologica” 1987, nr 8.
- Kmieciniński J., *Gdańsk – geneza średniowiecznego miasta i portu. Wyniki badań milenijnych*, „Przegląd Archeologiczny” 2017, nr 65.
- Kobyliński Z., Rutkowska G., *Propagandist Use of History and Archaeology in Justification of Polish Rights to the ‘Recovered Territories’ After World War II*, „Archeologia Polona” 2005, nr 43.
- Kohl P.L., Fawcett C., *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*, Cambridge 2000.
- Kostrzewski J., *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, Poznań 1913.
- Kostrzewski J., *Zagadnienie ciągłości zaludnienia ziem polskich w pradziejach (od połowy II tysiąclecia p.n.e. do wczesnego średniowiecza)*, Poznań 1961.
- Kostrzewski J., *Le problème de la continuité de l’habitat en Pologne dans l’antiquité*, „Archeologia Polona” 1964, nr 7.
- Kostrzewski J., *Z mego życia. Pamiętnik*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970.
- Kultury archeologiczne a rzeczywistość dziejowa*, red. S. Tabaczyński, Warszawa 2000.
- Lech J., *Between Captivity and Freedom: Polish Archaeology in the 20th Century*, „Archeologia Polona” 1997–1998, nr 35–36.
- Labuda G., *Początki państwa polskiego*, t. 1: *Organizacja polityczna*, Poznań 1962.

- Leciejewicz L., *Investigations Concerning early Mediaeval Kołobrzeg in Pomerania*, „Archeologia Polona” 1962, nr 5.
- Lozny R.L., *Sickle, Hammer, and Trowel: Theory and Practice of Archaeology under Communism* [w:] *Archaeology of the Communist Era a political History of Archaeology of the 20th Century*, red. *idem*, New York 2017.
- Marciniak A., *Paradygmaty badawcze w archeologii* [w:] *Przeszość społeczna. Próba konceptualizacji*, red. S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska, Poznań 2012.
- Martínez Navarrete I., *The development of Spanish Archaeology in the 20th century*, „Archeologia Polona” 1997–1998, nr 35–36.
- Mikołajczyk G., *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych w Gnieźnie w 1964 roku*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1966, nr 18.
- Milisauskas S., *Observations on Polish Archaeology 1945–1995*, „Archeologia Polona” 1997–1998, nr 35–36.
- Milisauskas S., *Historical Observations on European Archaeology* [w:] *European Prehistory. Interdisciplinary Contributions to Archaeology*, red. *idem*, New York 2011.
- Minta-Tworzowska D., *Klasyfikacja w archeologii jako sposób wyrażania badań, hipotez oraz teorii archeologicznych*, Poznań 1994.
- Minta-Tworzowska D., *Archeologiczne rekonstrukcje świata prądziejowego wobec krytyki post-modernistycznej* [w:] *Kultury archeologiczne a rzeczywistość dziejowa*, red. S. Tabaczyński, Warszawa 2000.
- Minta-Tworzowska D., *Archeologia uniwersytecka w Poznaniu. Prahistoria i archeologia na uniwersytecie w Poznaniu – wczoraj i dziś*, „Folia Praehistorica Posnaniensia” 2013, nr 18.
- Nadolski A., *Early Medieval Łęczyca*, „Archeologia Polona” 1962, nr 5.
- Nationalism and Archaeology in Europe*, red. M. Diaz-Andreu, T. Champion, San Francisco 1996.
- Nowak A., *Badania archeologiczne na Ostrowie Lednickim, pow. Gniezno*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1966, nr 18.
- Pinon P., *La Rome de Napoléon: La théorie des deux villes* [w:] *Archéologie et projet urbain, Rome, Paris, Lille. Catalogue de l'exposition*, red. *idem et al.*, Paris–Rome 1985.
- Petersen E., *Die Frühgermanische Kultur und Ostdeutschland*, Berlin 1929.
- Petersen E., *Die ostelbische Raum als germanisches Kraftfeld im Lichte der Bodenfunde des 6–8 Jahrhunderts*, Leipzig 1939.
- Piotrowska D., *Biskupin 1933–1996: Archaeology, Politics and Nationalism*, „Archeologia Polona” 1997–1998, nr 35–36.
- Protopopescu G.A., *Republica noastră la 20 de ani*, „Acta Musei Napocensis” 1967, nr 4.
- Protopopescu G.A., *Formarea omului nou – factorul fundamental al întregii activități ideologice și politice din România socialistă*, „Acta Musei Napocensis” 1976, nr 13.
- Przeszość społeczna. Próba konceptualizacji*, red. S. Tabaczyński, D. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska, Poznań 2012.
- Rekowska M., *Dangerous liaisons? Archaeology in Libya 1911–1943 and its political background*, „Światowit. Rocznik Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego” 2013, nr 12 (52) [Fasct A, *Archeologia Śródziemnomorska i Pozaeuropejska*, Warszawa 2014].
- Remoundou-Howley A., *Rehearing instabilities in Aidian Carl Mathews' The Antigone* [w:] *Tragic Heroines on Ancient and Modern Stage*, red. M. de F. Silva, S.H. Marques, Coimbra 2010.

- Renfrew C., Bahn P., *Archeologia. Teoria, metody, praktyka*, tłum. R. Oracz, M. Kasprzycka, K. Lewartowski, D. Stabrowska, F. Stępniewski, Warszawa 2002.
- Rębkowski M., *Badania milenijne na Pomorzu Zachodnim. Przebieg, znaczenie, skutki*, „Przegląd Archeologiczny” 2017, nr 65.
- Ruiz A., Sánchez A., Ybellón J.P., *The history of Iberian Archaeology: one Archaeology for two Spains*, „Antiquity” 2002, nr 76 (291).
- Ruiz Zapatero G., *Celts and Iberians: ideological manipulations in Spanish archaeology [w:] Cultural identity and archaeology: the construction of European communities*, red. P. Graves-Brown, S. Jones, C. Gamble, London 1996.
- Ruiz Zapatero G., *La distorsión totalitaria: las “raíces prehistóricas” de la España franquista [w:] Ciencia y fascismo*, red. R. Huertas, C. Ortiz, Madrid 1998.
- Scriba F., *The sacralization of the Roman Past in Mussolini’s Italy. Erudition, aesthetics and religion in the exhibition of Augustus’ bimillenary in 1937–38*, „Storia della Storiografia” 1996, nr 30.
- Schnapp A., *Archéologie et nazisme*, „Quaderni di Storia” 1980, nr 11.
- Strîmbu M., Glodariu I., *O nouă propunere de reconstituire a sanctuarului A de la Sarmizegetusa. Une nouvelle solution proposée pour la reconstitution du sanctuaire A de Sarmizegetusa*, „Acta Musei Napocensis” 1981, nr 18.
- Szczerba A., *Powołanie Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego*, „Przegląd Archeologiczny” 2017, nr 65.
- Theory, Methods, and Politics*, red. U. Sommer, A. Gramsch, Budapest 2011.
- Wartołowska Z., *Metoda dialektyczna w badaniach archeologicznych*, „Światowit” 1964, nr 25.
- Wyrozumski J., *Historia Polski do roku 1505*, Warszawa 1979.
- Żaki A., *Badania archeologiczne nad przedlokacyjnym Krakowem w 1964 roku*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1966, nr 18.
- Żmudziński M., *Rzymskie dziedzictwo Rumunii – interpretacje i wykorzystanie propagandowe oraz naukowe*, „Saeculum Christianum” 2015, nr 22.
- Żmudziński M., *History of Archaeology in totalitarian Times, The Case Study of Wrocław (Breslau)*, „JAHA” 2020, nr 7.3.

Archeologia w dobie nacjonalizmów i totalitaryzmów europejskich

W pracy przedstawiono powiązania archeologii z systemami totalitarnymi – faszyzmem i komunizmem. Ukazano, jak na polecenie hitlerowskich ideologów uzasadniano podbój ziem polskich jako ziem ongiś zamieszkałych przez Germanów, a znacznie później zajętych przez Polaków. Archeolodzy nazistowscy mieli też odkrywać lub wręcz fabrykować odkrycia pragermańskich miejsc kultu, służących potem nowym rytuałom. Faszyści włoscy, dokonując podboju Afryki Północnej, kreowali się na potomków Rzymian legalnie odbudowujących Imperium Romanum. Po wojnie władze stalinowskie w Polsce usiłowały legitymizować swoje rządy jako kontynuatorzy

władców piastowskich, a przesiedlonym Polakom zaszczeniać myśl, że mieszkają na tzw. Ziemiach Odzyskanych. Władze Związku Sowieckiego traktowały zaanektowane kraje jak swoje kolonie i rabowały wszystko, także stanowiska archeologiczne. Komuniści rządzący Rumunią udawali następców królów dackich, bohaterskich obrońców przed Rzymianami. Przedstawione przykłady pokazują, że ideologowie nazistowscy i komunistyczni chętnie posługiwali się usługami archeologami, którzy dostarczali im zamówione wyniki badań.

SŁOWA KLUCZOWE

archeologia, totalitaryzm, faszyzm, stalinizm, Europa, historia nauki

Archeology in the Age of European Nationalisms and Totalitarianisms

The paper presents the links between archeology and the totalitarian systems of fascism and communism. It shows how, on the orders of Nazi ideologues, the conquest of Polish lands was justified as the lands formerly inhabited by Germans and much later occupied by Poles. Nazi archaeologists were also to discover or even fabricate the discoveries of pro-German places of worship, which would then serve new rituals. Italian fascists, by conquering North Africa, posed as descendants of the Romans legally rebuilding the Roman Empire. After the war, the Stalinist authorities in Poland tried to legitimise their rule as continuators of the Piast rulers, and to instil in the displaced Poles the idea that they had lived in the Recovered Territories. The authorities of the Soviet Union treated the annexed countries as their colonies and plundered everything, including archaeological sites. The communists ruling Romania pretended to be the successors of the Dak kings, heroic defenders against the Romans. The presented examples show that Nazi and Communist ideologues willingly made use of service-minded archaeologists who provided them with the ordered research results.

KEYWORDS

archeology, totalitarianism, fascism, stalinism, Europe, history of science

MATEUSZ ŻMUDZIŃSKI – doktor habilitowany, zatrudniony w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego, zajmuje się głównie archeologią naddunajskich prowincji rzymskich, gospodarką rzymską oraz historią archeologii. Ważniejsze publikacje: *Gospodarka w rzymskiej prowincji Dacji Superior* (Wrocław 2007); *Comments on the trade relations of Roman Army Camps on Danube on example of Novae* („Tibiscum, Archeology – History, Acta Musei Caransebesensis” 2015, nr 5); *Straty wojenne archeologii wrocławskiej* (razem

z K. Demidziukiem, „Rocznik Łubowicki – Lubowitzer Jahrbuch – Lubowická ročenka” 2016, nr 13); *History of Archaeology in totalitarian Times, The Case Study of Wrocław (Breslau)* („JAHA” 2020, nr 7.3); *Some Remarks on Depopulation of Dacia under the reign of Emperor Trajan – key Problems of Interpretation of the Sources* („SCIREA. Journal of Sociology” 2021, vol. 5, nr 4).

MATEUSZ ŻMUDZIŃSKI – doctor habilitatus, employed at the Institute of Archaeology of the University of Wrocław, deals mainly with the archaeology of the Roman provinces along the Danube, Roman economy and the history of archaeology. Major publications: *Gospodarka w rzymskiej prowincji Dacji Superior* (Wrocław 2007); *Comments on the trade relations of Roman Army Camps on Danube on example of Novae* (“Tibiscum, Archeology – History, Acta Musei Caransebesensis” 2015, no 5); *Straty wojenne archeologii wrocławskiej* (together with K. Demidziuk, “Rocznik Łubowicki – Lubowitzer Jahrbuch – Lubowická ročenka” 2016, no 13); *History of Archaeology in totalitarian Times, The Case Study of Wrocław (Breslau)* (“JAHA” 2020, no 7.3); *Some Remarks on Depopulation of Dacia under the reign of Emperor Trajan – Key Problems of Interpretation of the Sources* (“SCIREA. Journal of Sociology” 2021, vol. 5, no 4).